РОЗКОПКИ ГЕТЬМАНСЬКОГО БАТУРИНА 2013-2014 рр. ПАЛАЦИ ІВАНА МАЗЕПИ ТА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

Спеціяльно для "Гомону України"

Проф. Зенон Когут (КІУС),
Д-р Володимир Мезенцев (КІУС),
Юрій Ситий (Чернігівський університет),
Д-р Вячеслав Скороход (Чернігівський університет)

Бл. п. Володимира (†2011) та Роман Василишини (Філядельфія), щедрі меценати Батуринського проєкту.

Незважаючи на напружену ситуацію в Україні, археологи й історики продовжують дослідження м. Батурина козацької доби. Вивчення ще маловідомої славної і трагічної історії та високої культури столиці козацької держави, побуту її еліти, резиденцій видатних гетьманів Івана Мазепи й Кирила Розумовського та їх зв'язків з европейською цивілізацією завжди є важливим і актуальним для української науки. Батуринські студії також сприяють піднесенню національної свідомости та патріотизму українців у теперішні буремні часи.

У 2013-14 рр. проводились щолітні пляномірні розкопки у Батурині. Вже 15 років цей українсько-канадський проєкт спонсорують Програма Дослідження Східньої України ім. Ковальських при Канадському Інституті Українських Студій (КІУС) Альбертського університету в м. Едмонтоні, Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій Торонтського університету та Дослідний Інститут «Україніка» у м. Торонті. Попередній директор КІУСу та Програми Ковальських, провідний історик Гетьманщини, проф. Зенон Когут є академічним керівником Батуринського проєкту.

Неперевершеними меценатами вивчення батуринських старожитностів є бл. п. поетеса Володимира Василишин та її чоловік, художник і скульптор Роман Василишин, з Філядельфії. Їхні два гетьманські дари у 2011 р. дали змогу нашому проєктові пережити ґльобальну фінансову кризу і проіснувати дотепер.

У 2013-14 рр. історико-археологічні досліди Батурина і підготовку публікацій підтримали дотаціями Крайова Управа Ліґи Українців Канади (голова мґр Орест Стеців), Ліґа Українців Канади (Відділ у Торонті, голова Борис Михайлець), Крайова Управа Ліґи Українок Канади (голова Леся Шимко), Ліґа Українок Канади (Відділ у Торонті, голова Галина Винник), Союз Українок Канади (Відділ ім. св. княгині Ольги при катедрі св. Володимира, голова Віра Мельник), Фундація Кредитової Спілки «Будучність» (голова Богдан Лещишин, персональні подяки екзекутивній директорці фундації Г. Винник та головній управительці цієї кредитівки Оксані Процюк), Фундація «Прометей» (голова мґр Марія Шкамбара), Українська Кредитова Спілка (головний управитель Тарас Підзамецький), український ресторан «Золотий Лев» (власниця Анна Кісіль), аптека "Healing Source Integrative Pharmacy" (власники Омелян і Зеня Хабурські) та "Rev. Marian & Dr. Roman Curkowskyj Foundation" у Торонті, Фонд Катедр Українознавства при Гарвардському університеті (директор д-р Роман Процик, Філядельфія) і Український Історико-Просвітній Центр при Українській Православній Церкві в США у м. Бавнд-Брук в Нью-Джерзі (директорка Наталя Гончаренко).

Іван Мазепа присягає на вірність Україні. Художник Андрій Пархоменко, 1993 р.

З пошаною відзначаємо осіб у Канаді й Сполучених Штатах, які пожертвували на Батуринський проєкт у 2013-15 рр. Це є високоповажні Зенон та Зоряна Когут (Едмонтон, Альберта), д-р Юрій Іванчишин і д-р Вільгельміна Дегрот, Андрій та Кароліна Малецькі, Андрій та Зоя Гуцуляки, Оленка Негрич, Мирослав і Дарія Дяковські, мґр Анна Троян, д-р Ярослав Шкляр, Ніна Чиж, Мирон та Олена Дилинські, Галина Кудла, д-р Ернест Еващук, адвокат Богдан Жаровський, Орест і Тетяна Джулинські, Василь Мойсяк, Роман Колісник, Христина Кудрик, Роман та Дарія Пількови, Люба Пендзей, Михайло Гуцман, Стефанія й Михайло Ходани, письменниця Лидія Палій, Іван та Наталя Ємці, Галина Попенко, Юрій і Людмила Шанти та Тереза Стадник (Торонто, Онтаріо), Лаврентія Туркевіч (Нью-Йорк), Наталя Гончаренко і Юрій Лютий-Лутенко (м. Сомерсет), Василь Краснобризий (Бавнд-Брук) та Петро Крамаренко (м. Іст-Віндзор) у Нью-Джерзі. Більшість з вищеназваних організацій, фундацій, кредитівок, компаній та вельмишановних доброчинців, головно у Торонті, підтримують дослідження Батурина багато років.

З сумом повідомляємо, що минулого року в Торонті відійшли у вічність бл. п. Іван та Христина Іванчишини і Зоя Гуцуляк, а у м. Ґрінвічі в Коннектікаті – Надя Амінов. Вони біля десяти років надзвичайно щедро жертвували на Батуринський проєкт. Д-р Юрій Іванчишин та Андрій Гуцуляк продовжують благодійну справу своїх батьків. Також Марія Яцула склала пожертву на вивчення Батурина у світлу пам'ять її родички Зої Гуцуляк.

Користуємось нагодою щиро подякувати головному редакторові *Гомону України* д-р Олегові Романишинові, мовній редакторці Софії Сосняк та комп'ютерному дизайнерові Михайлові Гуцманові за публікацію об'ємних і багатоілюстрованих статтей про батуринські розкопки у цій авторитетній газеті понад десять років, а також серії буклетів. Д-р О. Романишин та голова Крайової Управи ЛУК і президент Дослідного Інституту «Україніка» мґр О. Стеців всебічно підтримують Батуринський проєкт у громаді та надають цінні поради. «Україніка» перфектно організує, реклямує й спонсорує щорічні публічні доповіді д-р Володимира Мезенцева про студії Мазепиної столиці в українських культурних центрах, громадських установах та церквах Торонта. Подяка належиться також Фундації «Десна» при Кредитовій Спілці «Будучність» та її голові Оксані Процюк за спонсорство публічних доповідей В. Мезенцева у Торонті багато років.

У 2011-13 рр. КІУС та «Україніка» спільно фундували публікацію у Видавництві «Гомін України» трьох гарно ілюстрованих буклетів Зенона Когута, Володимира Мезенцева, Юрія Ситого та Вячеслава Скорохода про результати розкопок Батурина 2010-12 рр., архітектурно-археологічні дослідження та реконструкції гетьманських резиденцій і культуру козацької еліти Мазепиного двору. Автори висловлюють щиру подяку Кредитовій Спілці «Будучність» (персонально менеджерці кадрів Христині Бідяк) та Дослідному Інститутові «Україніка» за покриття коштів видання нашого четвертого буклету *Археологічні дослідження у Батурині 2013-2014 рр. Палаци Івана Мазепи та Кирила Розумовського* (Торонто: «Гомін України», 2015). Брошури мають 24-32 стор. українською мовою та 50-79 кольорових ілюстрацій і ґлянсований папір. Ці науково-популярні історико-археологічні праці розраховані на широке коло читачів і вчених й рекомендуються усім шанувальникам української старовини. Останній, четвертий, буклет можна придбати у канцелярії Крайової Управи Ліґи Українців Канади в Торонті за $10 (телефон: (416) 516-8223, e-mail: luc@lucorg.com). Три брошури розповсюджує Видавництво КІУСу в Едмонтоні (тел.: (780) 492-2973, e-mail: cius@ualberta.ca; http://www.ciuspress.com/catalogue/history/325/sadeibi-ivana-maziepi-u-baturini; http://www.ciuspress.com/catalogue/history/333/kul%27tura-kozats%27koyi-ieliti maziepinogheo-devoru).

Студенти та науковці, учасники розкопок Батурина 2013 р. у польовому таборі експедиції.

* * *

У розкопках Батурина 2013 р. брало участь близько 70 студентів і науковців з Чернігівського національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка (ЧНПУ), Національного університету «Києво-Могилянська академія», Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка та Сумського державного університету. Минулого літа розкопки продовжило біля 50 студентів і вчених з цих закладів. Керівниками Батуринської експедиції є директор Центру археології й стародавньої історії Північного Лівобережжя ЧНПУ д-р Вячеслав Скороход і його заступник Юрій Ситий (науковий керівник експедиції).

Директор Інституту історії, етнології та правознавства ЧНПУ, знаний історик Лівобережної України, проф. Олександер Коваленко надає велику допомогу в керівництві, організації й фінансуванні Батуринської експедиції та публікації її результатів. Завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів» та викладач археології України на Глухівському університеті мґр Юрій Коваленко очолює групу студентів з свого закладу в складі Батуринської експедиції та проводить археологічні розвідки. Член експедиції, історик та графік Сергій Дмитрієнко (Чернігів), у співавторстві з В. Мезенцевим виконав комп'ютерні реконструкції гетьманських палаців Батурина та знахідок з останніх розкопок, що надруковані у цій праці.

Академічний керівник Батуринського проєкту проф. Зенон Когут (КІУС)

Академічний керівник Батуринського проєкту проф. Зенон Когут (КІУС) логічні студії гетьманської столиці і є співавтором чотирьох вищезгаданих буклетів. Він разом з В. Мезенцевим надрукував статтю «Батуринський археологічний проєкт (2001-2012 рр.): досягнення і підсумки» у збірнику наукових праць *Proverbs in Motion: A Festschrift in Honour of Bohdan Medwidsky* (Edmonton-Toronto, 2014), pp. 323-333. Під час свого директорства КІУСом та Програмою ім. Ковальських З. Когут успішно розбудував фонд Батуринського проєкту і 14 років забезпечував його стабільне фінансування й науковий поступ. Він та його дружина Зоряна є найщедрішими жертводавцями до того фонду при КІУСі.

Д-р Володимир Мезенцев є науковим працівником КІУСу і координатором Батуринського проєкту та співкерівником розкопок Батурина від канадської сторони. Провідний канадський історик чернігівського князівства і колишній президент Понтифікального Інституту Середньовічних Студій Торонтського університету проф. Мартін Дімнік адмініструє фондом, що збирає цей інститут на розкопки Батурина. Він бере участь в історичних дослідах міста княжої

☛ Розкопки...*стор. 6*

Рубікон гетьмана Івана Мазепи. Художник Ігор Синєпольський, 2008 р. Батуринський заповідник.

Вали, зрубні стіни, вежі й брама цитаделі фортеці Батурина XVII ст. Реконструйовано на основі археологічних даних у 2008 р. Світлина В. Мезенцева.

Фраґменти скульптурної композиції «Плач над героями Батурина». Скульптор Людмила Мисько, 2008 р. Фото В. Мезенцева.

Розкопки гетьманського Батурина 2013-2014 рр. Палаци Івана Мазепи та Кирила Розумовського

➥ Продовження з стор. 5

Гетьман Кирило Розумовський. Невідомий маляр XVIII ст. Симферопільський художній музей. Портрет експонувався в палаці-музеї Розумовського у Батурині 2013-14 рр. Фото В. Мезенцева, 2013 р.

доби та публікації здобутків проєкту в Канаді й Україні.

* * *

У 1669-1708 рр. Батурин був військово-адміністративною столицею козацької держави і одним з найбагатших, найбільших і добре укріплених міст України. Його фортеця займала порівняно велику площу, 26.4 га, а цитадель – 1.3 га. Їхні рови й вали зі зрубними стінами, вежами і брамами побудували між 1625 р. та 1648 р. за польського володіння Чернігово-Сіверщиною і посилили після 1669 р. Але на час розорення Батурина 1708 р. його фортеця була вже застарілою, занедбаною і 20 років не ремонтувалась.

У цитаделі, фортеці та передмістях розміщувались резиденції гетьманів з військовими/державними скарбницями й канцеляріями, садиби урядовців, полковників та інших старшин (офіцерів) козацького війська і духовенства, курені козацьких, сердюцьких і компанійських полків, генеральний гарматний арсенал, склади для зброї і боєприпасів та великі зерносховища, відомі за писемними й археологічними джерелами. Гетьманська столиця швидко збагатіла від податків, зосередження там світської і церковної еліти та активної торгівлі із Заходом і Сходом. Серед старшинської верхівки та службовців гетьманського двору поширювались европейські впливи, моди й звичаї, твори бароккового мистецтва і літератури.

За блискучого 21-річного гетьманування Івана Мазепи (1687-1709 рр.) Батурин був у зеніті свого розвою й слави і став відомим у Західній Европі. Тоді він суперничав з провідними культурно-релігійними й торгово-ремісничими центрами Гетьманату Києвом і Черніговом не тільки за розмірами і населенням, а й розвитком монументальної архітектури та виробництвом декоративної майоліки, особливо пічних кахлів. Безперечно, Київ завжди лишався найстаршим і найзначнішим традиційним церковним, освітнім та культурним центром України-Руси.

Розкопки фундаментів східнього фліґеля маєтку Розумовського 1799 р. в Батурині у 2006 р.

Однак у працях французьких істориків XVIII ст. саме Батурин називається «головним містом», «столицею козаків» та «столицею України», де знаходились «одна з найукріпленіших фортець в Україні» і резиденція широко знаного гетьмана Мазепи до зруйнування міста у 1708 р. (Євген Луняк, *Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників,* Ніжин, 2013, с. 224, 278, 287, 309, 324, 327, 391). Наприклад, великий французький просвітитель Вольтер (1694-1778 рр.) у своїй *Історії Карла XII* пише, що: «...в Україні, країні козаків,... головним її містом є Батурин, розташований на маленькій річці Сейм». (Луняк, *Козацька Україна,* с. 278).

Подібно трактує Батурин Мазепиного часу шведський історик Андерс Фріксель (1795-1881 рр.) у своїх капітальних творах з історії Швеції та Північної війни. Він називає його «головним містом/столицею русинів», «столицею Мазепи» і «багатим метрополісом Мазепи». (Anders Fryxell, *Berättelser ur svenska historien*, vol. 22: *Karl den tolftes regering. Kriget mot Ryssland 1701-1709,* Stockholm, 1856, pp. 146-147; idem, *Berättelser ur svenska historien. Kriget mot Ryssland 1701-1709,* section III, chapter 19, Stockholm, 1902, p. 152).

24 жовтня 1708 р. Мазепа з найближчими довірниками та 1,200 козаків і компанійців залишив Батурин і приєднався до армії шведського короля Карла XII поблизу м. Новгороду-Сіверського на Чернігівщині. Він уклав воєнно-політичний союз з королем і підняв повстання проти тиранічного правління Москви над центральною Україною. Шведсько-українське військо рушило до Батурина, де гетьман приготував великі запаси зброї і харчів для зимівлі втомленої шведської армії.

Однак цар Петро I післав російське військо на чолі з генералом князем Олександром Меншиковим захопити Батурин до підходу туди Мазепи і Карла. Опис захоплення, пограбування й розорення цього міста 2 листопада 1708 р. та різанини людности краю подаємо нижче за маловідомим українцям твором французького історика Анрі-Філіппа де Лімьє *Історія Швеції в правління Карла XII* 1721 р.

За цим автором, Меншиков напав на Батурин з 15-20-тисячним московським корпусом. Козаки «кількістю до 6,000 чоловік, укрилися в Батурині, звичній резиденції цього генерала (гетьмана Мазепи – автори) та одній з найукріпленіших фортець в Україні. Князь Меншиков... взяв це місто штурмом, піддав його розграбуванню та наказав перебити всіх козаків, які тут укривалися, за виключенням кількох офіцерів, котрих наказав колесувати живцем наступного дня... Меншиков знайшов тут 100 гармат, дуже багато військових припасів і величезні скарби, які належали Мазепі... Цар... надіслав наказ своїм військам негайно рушати в Україну, переслідувати всіх бунтівників і не жаліти жодного з них. Більша частина міст, сусідніх із Батурином, були обернені на попелища, як і ця фортеця. І все те багатоденне перебування тут московитів сповнило цей край кривавою різаниною та жахом». (Луняк, *Козацька Україна,* с. 224).

У *Короткому описі Малоросії*, списку військового канцеляриста Григорія Покаса 1751 р., у повідомленні про погром Батурина військом Меншикова, крім покарання на горло усіх козацьких старшин, згадано про криваву масакру всіх безборонних міщан та руйнацію храмів міста: «...там Меншиков захопив ватажків повсталих, котрі усі були страчені жорстоко на смерть. Нападники викололи й вирубали усе населення. Кров забитих батурян зливалась шляхами й вулицями у річку Сейм... До того ж нападники не помилували й Божих церков. Господи, побач жахливе вигублення християн!...». (*Короткий опис Малоросії (1340-1776)*, Київ, 2012, с. 14-15, 103, пос. 556).

За обґрунтованими підрахунками відомого історика Сергія Павленка (Чернігів), тоді в Батурині загинуло 5-6.5 тисяч українських військовиків та 6-7.5 тисяч мирних мешканців. Таке число жертв московського нападу на гетьманську столицю загально прийнято українськими вченими. Багатолітні розкопки у Батурині виявили численні археологічні свідчення про пограбування й спалення дощенту фортеці й передмість армією царя Петра та масову загибель там жінок, дітей і чоловіків від каральної акції та пожежі у захопленій Мазепиній столиці.

Головна фасада дерев'яного палацу Розумовського з фліґелями і переходами у Батурині 1751-53 рр. Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2014 р.

В Україні вже встановилась десятилітня традиція відзначати річницю Батуринської трагедії 13 листопада (2 листопада за старим стилем). Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» кожного року організує гідне відзначення цієї сумної події для батуринців та гостей міста.

З розграбованої резиденції Мазепи у Батурині Меншиков вивіз гетьманські клейноди – три булави, бунчук і прапори, – які передав цареві. Звідти він забрав собі й вивіз до Росії генеральну військову і особисту гетьманську канцелярію та архів і частину скарбів Мазепи, що той, вірогідно, не зміг забрати з собою до шведів. Авторитетний історик-мазепознавець проф. Тетяна Таїрова-Яковлева (Петербурзький університет) віднайшла понад тисячу службових і приватних листів та документів з «Батуринського архіву» Мазепи в архівосховищах Петербурґу й опублікувала у двох томах.

Київський губернатор князь Дмитро Голіцин з російськими вояками брав участь у розгромі та пограбуванні Батурина. Т. Таїрова-Яковлева оприлюднила листи Голіцина про перевезення до Києва булави, бунчука, військової печатки, коштовного срібного посуду, хутер соболів, багатого одягу та інших пожитків Мазепи, загарбаних на його оселі. Голіцин вислав найцінніші трофеї Меншикову, а решту продав.

Цар Петро намагався навіки стерти з лиця землі непокірну Мазепину столицю і заборонив заселяти й відновлювати це місто. Російська імператриця Анна Іоанівна (1730-40 рр.) підтвердила цю заборону. Однак новообраний гетьман Іван Скоропадський (1708-22 рр.) 22 грудня 1708 р. видав універсал, що дозволяв селитись у Батурині.

Аналіза археологічних і писемних джерел показує, що небагатьом батуринцям, котрим пощастило втекти чи сховатись під час погрому міста, та новосельцям Скоропадський звелів мешкати тільки по околицях за межами спаленої фортеці. Меншиков вважав це порушенням царського наказу і доносив про це Петру I у листі 1721 р.: «...Ваша імператорська величність наказали це захоплене місто (Батурин – В. М.) зруйнувати і щоб ніхто у ньому не мешкав; а тепер у його передмістях й околицях мешкають, селяться люди всіляких станів...», включно з тими, хто «зрадив разом з Мазепою» та їх родинами. (Сергей Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. IX, т. 18, Москва, 1963, с. 468).

Царську заборону заселяти й відроджувати Батурин було скасовано 1750 р. за правління просвіченого гетьмана Кирила Розумовського (1750-64 рр.). Він добився, щоб тоді місту повернули статус столиці козацької держави. Протягом другої половини XVIII ст. Розумовський відбудував його з попелища й перетворив на один з провідних промислових центрів Лівобережної України.

Чільна і бічна фасади мурованого палацу Розумовського й східнього фліґеля його садиби у Батурині (1799-1803 рр.) після реставрації 2005-09 рр. Фото екстер'єру та інтер'єру В. Мезенцева.

Але і в той час Батурин заселявся й розбудовувався головно на периферіях поза колишньою фортецею, яку не відновили. На передмісті, що на захід від фортеці, гетьман спорудив свою першу дерев'яну резиденцію у 1751-53 рр. Його син граф Андрій Розумовський розібрав цей будинок 1821 р. і він лишається малознаним.

За писемними повідомленнями XVIII-XIX ст. гетьманський палац був великою одноповерховою спорудою, складеною з брусів, з численними покоями. Очевидно, її побудували й прикрасили за пануючим тоді стилем пізнього барокко.

Приміщення там опалювало вісім печей, облицьованих керамічними кахлями без рельєфу. Знайдено багато фрагментів таких плиток, вкритих поливою синього, білого, коричневого та інших кольорів з переважно монохромними сюжетними зображеннями і орнаментальними картушами у голляндській пізньобарокковій манері. Ці імітації модних голляндських кахлів могли бути продукцією кахляного заводу, що гетьман заснував на околиці міста.

За описом 1774 р., у палаці Розумовського містилась багата бібліотека, що налічувала дві тисячі наукових книг. Гетьман зберігав там цінні козацькі літописи, зокрема список 1753 р. «Короткого опису Малоросії».

Біля палацу стояло два дерев'яні фліґелі для гостей. В одному з них поміщалась домова церква. Вона з'єднувалась з палацом ґалерією-переходом, як, мабуть, і другий фліґель. На подвір'ї розташовувались також менші дерев'яні будинки для прислуги, кухня, пекарня, два муровані маґазини для провізії, льодовик, конюшні й каретня. Усі споруди маєтку були пофарбовані у жовтий колір. За палацом знаходились город і сад з малою цегляною оранжереєю.

2014 р. археологи під керівництвом Ю. Ситого знайшли залишки цього палацу на подвір'ї середньої школи Батурина на вул. Віктора Ющенка, 47. Там розкопали частину рову від розібраних цегляних фундаментів палацу. Його дерев'яні стіни спирались на фундаменти та цоколь з цегли.

В. Мезенцев припускає, що архітектом цієї споруди був Андрій Квасов, який керував будівництвом гетьмана у Батурині та м. Глухові Сумської обл. в 1749-51 рр. Автором чи співавтором проєкту палацу міг бути також талановитий італійський архітект Антоніо Рінальді, котрий очолив розбудову тих міст у 1752-53 рр. На основі креслеників аналогічних одночасних палаців у Глухові й м. Козельці Чернігівської обл. та описів XVIII-XIX ст. першої резиденції гетьмана Розумов-

☛ Розкопки...*стор. 7*

Парадна заля палацу та анфіляди кімнат з картинами і меблями XVIII-XIX ст.

Розкопки гетьманського Батурина 2013-2014 рр. Палаци Івана Мазепи та Кирила Розумовського

➥ Продовження з стор. 6

Залишки прибудови до основного об'єму палацу Гончарівки зі сходами до підвалу та фундаментний рів його внутрішньої стіни. Розкопки 2009 р. Знімок Ю. Ситого.

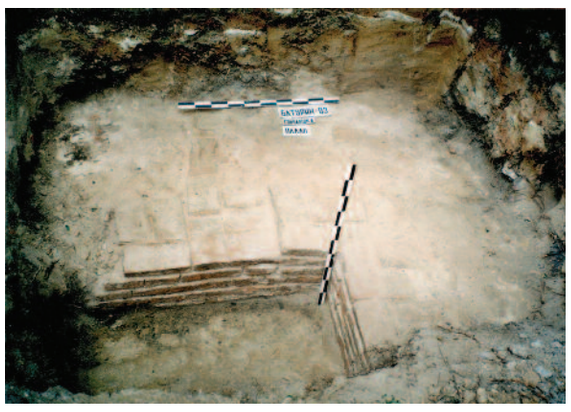

Рештки фундаментів на північно-західньому куті основного об'єму палацу Гончарівки. Зондаж 2003 р. Світлини цієї споруди В. Мезенцева.

ського у Батурині В. Мезенцев та С. Дмитрієнко підготували гіпотетичну комп'ютерну реконструкцію її чільної фасади.

Намагання Розумовського модернізувати й посилити українську козацьку державу суперечили централістичній великодержавній політиці російської імператриці Катерини II. 1764 р. вона скасувала гетьманську державу й примусила Розумовського піти у відставку. Проте з 1776 р. зречений гетьман продовжив розбудову і благоустрій Батурина власним потужним коштом як його приватний господар і щедрий меценат.

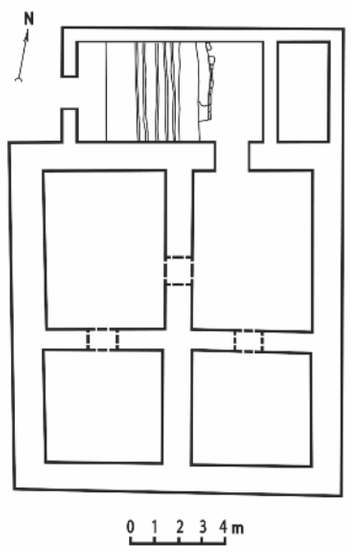

План підвального поверху палацу Мазепи на передмісті Батурина Гончарівці (перед 1700 р.) за археологічними дослідами. Реконструкція Ю. Ситого, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2013 р.

Південна (чолова) та східня поздовжня фасади Мазепиного палацу на Гончарівці до 1708 р. Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2015 р.

1799 р. на південному передмісті Теплівці він почав спорудження найрозкішнішого мурованого палацу в Батурині за проєктом знаменитого шотляндського архітекта Чарльза Камерона. Триярусний палац і два бічні двоповерхові фліґелі для гостей та слуг звели у стилі палладіянського клясицизму з чіткою симетрією й використанням принципів храмової архітектури давніх Греції та Риму. Навколо них буяв пейзажний парк. Комплекс оточували масивні мури, які розібрали разом з фліґелями на початку XX ст. Підмурки огорожі та східнього фліґеля розкрили наші археологічні дослідження у 2005-07 рр.

В 2005-09 рр. цей напівзруйнований і занедбаний палацово-парковий ансамбль було відреставровано. У палаці створено картинну ґалерію та Музей гетьманської слави. Досконале архітектурне розв'язання та артистичний декор палацу ставлять його до ряду найкращих споруд в Україні й світі. Ця фундація Розумовського у Батурині є неперевершеною пам'яткою палацового мистецтва і унікальним символом державної величі й слави українських гетьманів. Тим більше, що від усіх інших резиденцій та державних установ козацьких володарів в Україні не збереглось навіть руїн.

Останній гетьман Лівобережної України Кирило Розумовський помер 1803 р., коли опорядження інтер'єрів нового мурованого палацу ще не завершили. До кінця своїх днів він мешкав у Батурині в ранішому менш амбітному дерев'яному домі, описаному вище. Після ліквідації козацької держави і втрати багатого покровителя колишня гетьманська столиця невпинно занепадала протягом XIX-XX ст. і перетворилась на село за совєтської влади. У незалежній Україні Батурин почав відроджуватись і 2008 р. одержав статус міста районного підпорядкування.

У 2013-14 рр. наша експедиція продовжувала розкопки решток садиби Мазепи на південному передмісті Гончарівці. Перед 1700 р. він побудував там монументальний мурований палац і переніс туди свою головну резиденцію з цитаделі батуринської фортеці. Гетьманський осідок на Гончарівці з поля захищали вали й рови, а з боку високого берега Сейму – частокіл. Залишки цієї огорожі виявили останні археологічні дослідження.

Заміський палац Мазепи пограбували й спалили московські вояки під час зруйнування Батурина 1708 р. Протягом XVIII-XX ст. місцеві мешканці розбирали руїни споруди на цеглу. До нашого часу дійшли лише розвали стін, фраґменти фундаментів та їх рови.

2013 р. археологи розкопали частину фундаментних ровів зовнішньої східньої стіни палацу і знайшли багато будівельних і декоративних матеріялів у заповненні котловану. Хоч розкопки залишків цієї великої споруди ще не завершені, на основі здобутих археологічних даних, історичних джерел та малюнку руїн Мазепиного палацу в Батурині 1744 р., що зберігся у Національному музеї Стокгольму, дослідники відтворили його плян, параметри, архітектурний дизайн і декор. Основний підквадратний об'єм палацу (15 х 14.5 м) мав глибокий склепінчастий підвал з

Фраґменти керамічних ґлязурованих поліхромних кахлів з декору печей гончарівської резиденції, знайдені 2013 р. Фото В. Мезенцева.

чотирма камерами. З півночі до нього від початку примикала цегляна прямокутна прибудова (12 х 5 м) зі сходами до підвалу, коридором та малою камерою. Разом із прибудовою довжина палацу становила біля 20 м і ширина 14.5 м.

Більшість дослідників палацу Гончарівки та В. Мезенцев вважають, що він був триповерховим з мансардою. Разом з

Розкопки рову від розібраних цегляних фундаментів зовнішньої східньої стіни гончарівського палацу в 2013 р.

підвалом будинок мав п'ять ярусів. Вірогідно, на замовлення Мазепи, його спорудили і оформили в цілому за стилем зрілого центральноевропейського барокко. Однак зовнішній західній убор палацу доповнили керамічними ґлязурованими розетками й вставками, типовими для церковних будівель Києва XVII-XVIII ст. В. Мезенцев детально розглянув конструктивну техніку, архітектуру і зовнішню орнаментацію вілли Мазепи у Батурині, їх походження та аналогії у серії академічних стат-

☛ Розкопки...*стор. 8*

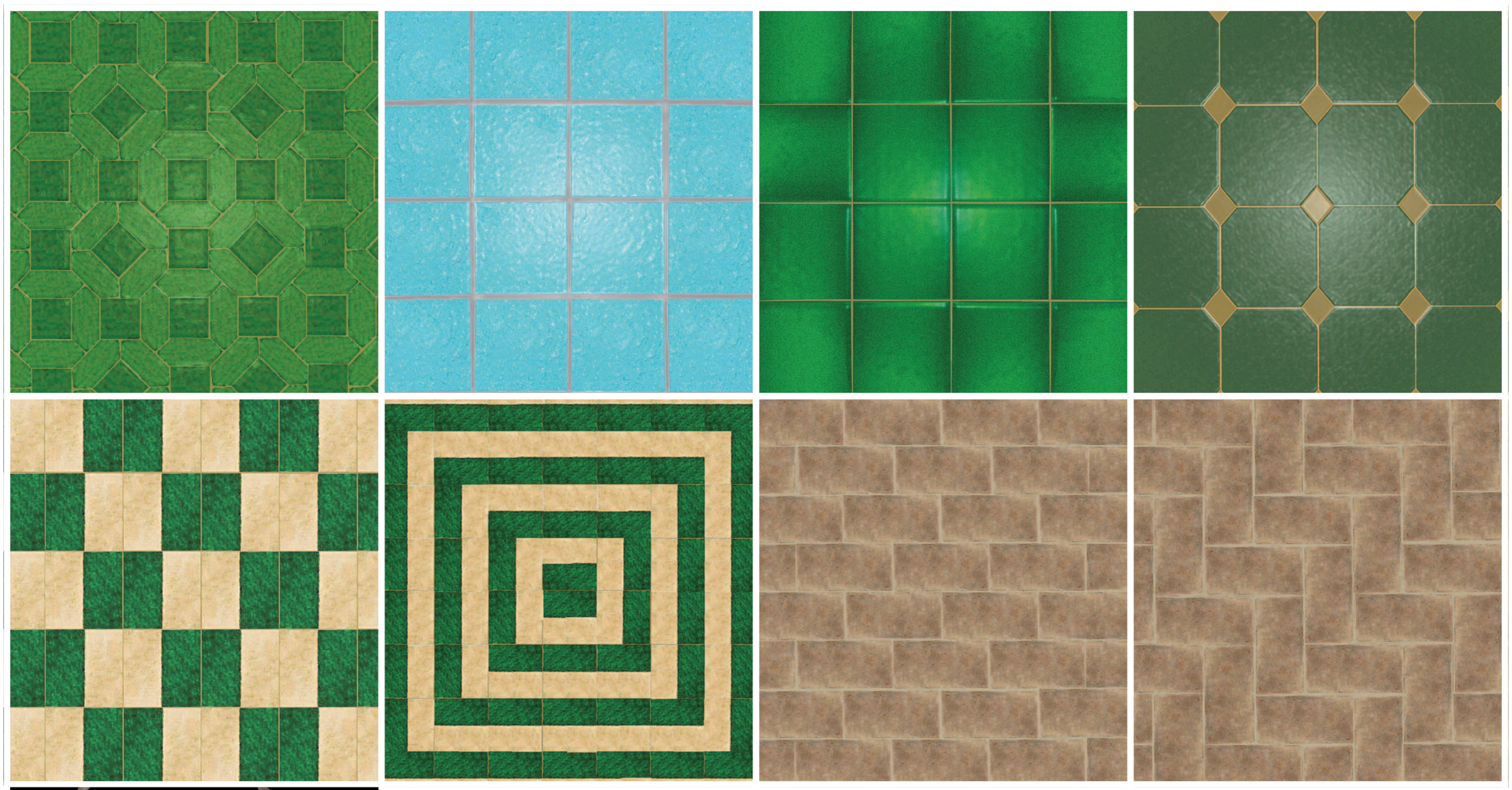

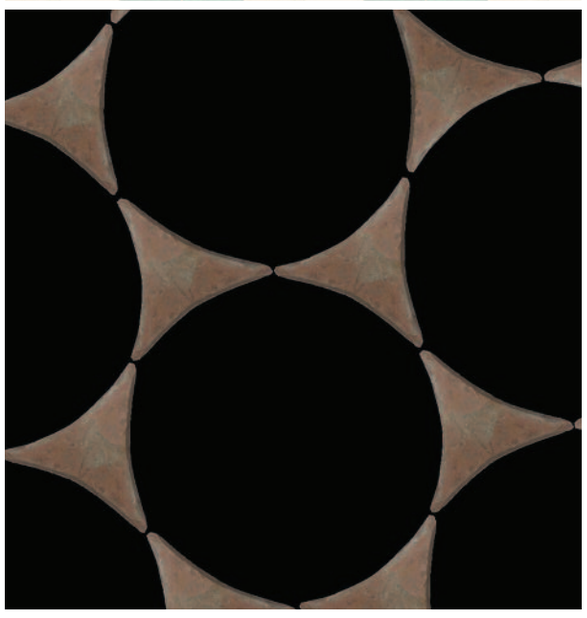

Дев'ять типів і варіянтів мощення підлог полив'яними різнокольоровими й теракотовими плитками у Мазепиному палаці в Батурині (до 1700 р.), виділених на основі археологічних досліджень його залишків. Гіпотетичні реконструкції В. Мезенцева та С. Дмитрієнка, комп'ютерні фотоколажі С. Дмитрієнка, 2015 р. Перший ряд: типи підлог 1-4. Другий ряд: тип 5, підтип 5а, тип 6, підтип 6а. Внизу зліва: тип 7.

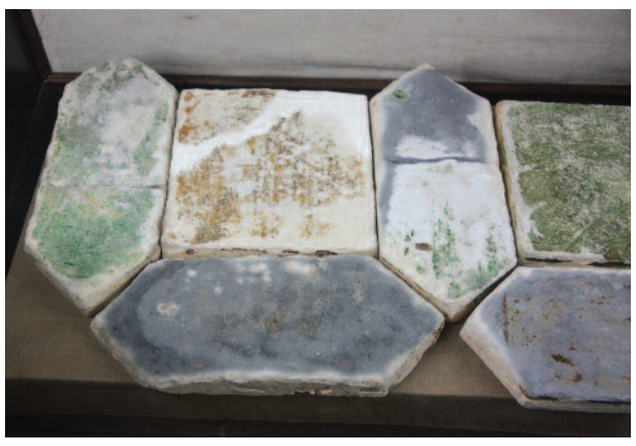

Керамічні полив'яні товсті шестикутні видовжені та квадратні плитки підлоги замку князів Острозьких XVI-XVIII ст. у м. Острозі. Музей замку. Знімок В. Мезенцева, 2013 р.

Залишки підлоги з керамічних товстих шестикутних і квадратових плиток у корпусі настоятеля Спасо-Преображенського монастиря у м. Новгороді-Сіверському. Фото В.Лук'янченка, 2003 р.

Розкопки гетьманського Батурина 2013-2014 рр. Палаци Івана Мазепи та Кирила Розумовського

➥ Продовження з стор. 7

Галицька ікона Благовіщення XVI ст. з малюнком підлоги, що відповідає типу мощення 1 палацу Гончарівки. Національний художній музей України в Києві.

тей. Спільно з С. Дмитрієнком він підготував гіпотетичні комп'ютерні реконструкції екстер'єру цієї споруди.

Вона мала надзвичайно багате оздоблення керамічними полив'яними різнобарвними і

Кремінь та зламаний бронзовий ґвинт від замку рушниці, залізне вістря стріли, осколок чавунної ґранати чи ядра і олов'яні мушкетні кулі (перед 1708 р.). Розкопки службової споруди 2013 р. Знімок В. Мезенцева.

теракотовими деталями. Чепурні пічні кахлі, керамічні плити з рельєфним Мазепиним гербом і монограмою та розетки, що прикрашали фасади палацу, вважаються цінними витворами декоративно-ужиткового і геральдичного мистецтва українського барокко.

В цій статті коротко викладено результати дослідження В. Мезенцевим керамічних плиток від мощення підлог палацу Гончарівки. Він уперше зібрав і проаналізував ці матеріяли, які масово знаходили під час розкопок гетьманської садиби у 2009-14 рр.

Ю. Ситий переконливо визначив, що запрошені Мазепою досвідчені київські майстри ви-

Полив'яна, сіроглиняна й білоглиняні фраґментовані чубуки люльок XVII-XVIII ст., знайдені на схід від кладовища Троїцького собору в 2013 р. Знімки кераміки В. Мезенцева.

готовили з місцевої глини в Батурині усі керамічні декоративні деталі палацу, включно з плитками його підлог.

Долівку підвального поверху, ймовірно, вистелили цеглою. В ході розкопок решток гончарівського палацу знайшли багато переважно побитих керамічних плиток. Вірогідно, вони є залишками підлог його наземних поверхів.

Найбільше представлені видовжені шестикутні товсті плитки товщиною 3-4 см. Дотепер знайдено тільки дві цілі плитки такого типу розмірами 30.5 х 13.5 х 4 см у 2010 р. та 28.6 х 12 х 3.8 см 2014 р. Їх торці трохи скошені донизу, а лицьова поверхня вкрита поливою. Деякі з таких плиток зберегли її первинний зелений колір, а на більшості ґлязура обгоріла під час пожежі 1708 р. й змінила колір.

2010 р. знайшли дві цілі квадратні полив'яні плитки розмірами 17.6 х 4 см. Вони мають схожі товсті навскісні бортики. За формою і ґабаритами ці квадратні плитки пасують до видовжених шестикутних, які явно складали навколо них з чотирьох боків. Тут надруковані комп'ютерні реконструкції теперішнього й первісного вигляду мощення підлоги палацу плитками двох таких форм із зеленою поливою (тип підлоги 1).

В 2009 р. поблизу котловану палацу знайшли цілу маленьку товсту трикутну плитку (8 х 7 х 3.4 см), яку, очевидно, використали разом з товстими плитками підлоги типу 1. Подібними малими плитками різних форм часто заповнювали проміжки між краями підлоги та стінами.

У 2009-14 рр. серед решток палацу знайдено значну кількість фраґментів тонких керамічних плиток підлоги товщиною 1.2-1.5 см. Їх торці прямі. Через тонкість і крихкість усі такі плитки побились. Тому розміри тонких плиток відомі лише частково, а їхні форми відтворено з більшою чи меншою мірою припущення.

В 2009-14 рр. знайшли чимало фраґментів тонких плиток 1.3-1.5 см завтовшки, прикрашених найбільш поширеною зеленою й рідкісною блакитною ґлязурою. В. Мезенцев і С. Дмитрієнко гіпотетично реконструювали комп'ютерною технікою цілу тонку плитку з блакитною поливою як квадратову та первинний вигляд покриття підлоги палацу такими плитками (тип 2). Плитки тої ж форми й параметрів з зеленою емаллю та варіянт мощення ними підлоги цього будинку реконструйовано як тип 3.

2011 р. знайдено великий фраґмент тонкої плитки (23 х 18-22.5 х 1.5 см) із залишками обгорілої ґлязурі та частинами прямих граней з тупими кутами. С. Дмитрієнко гіпотетично реконструював комп'ютерним методом цілу плитку як восьмикутну, вкриту зеленою поливою, а також комбінований дизайн мощення такими плитками підлоги палацу (тип 4). На слушну думку дослідника, між октагональними плитками вставили малі квадратні чи ромбічні плитки жовтого або іншого ясного кольору емалі.

У 2013 р. знайшли частину плитки з однією цілою стороною довжиною 22 см і товщиною 1.2-1.3 см. Обидва обламані

Ікона Стрітення XVIII ст. з Київщини, де малюнок підлоги є подібний до типу мощення 4 гончарівського палацу. Національний художній музей України.

боки утворюють з цілою довгою стороною прямі кути. Половина плитки вкрита світло-зеленою поливою, а решта є теракотова (випалена глина без покриття). С. Дмитрієнко технікою комп'ютерного фотоколажу гіпотетично відтворив цілу двоколірну плитку, близьку до квадрату. Нею можна викласти шаховий та всілякі лінійні й концентричні візерунки підлог (тип

Бронзові декоративні накладки та пряжка від старшинських поясів рубежу XVII-XVIII ст., знайдені серед решток службового приміщення у 2014 р. Світлина Ю. Ситого.

мощення 5 і 5а). Ця унікальна плитка свідчить, що в орнаментації підлог палацу Гончарівки своєрідно поєднали ґлязуровані зелені й теракотові поверхні, а не обмежувались одноколірними плитками.

В 2009-14 рр. знайшли багато уламків тонких теракотових плиток товщиною 1.2-1.5 см. На одному значному фраґменті теракотової плитки з розкопок 2009 р. збереглась ціла сторона розміром 13.5 см, що, напевно, була її шириною. Неповна довжина цього уламку 14.5 см. Правдоподібно, ціла плитка

Фраґменти дорогих тарілок з молочного скла з мальованим рослинним орнаментом XVII-XVIII ст., знайдені на фортеці 2013 р. Фото Ю. Ситого.

мала прямокутну витягнуту форму завдовжки приблизно 26 см. В. Мезенцев та С. Дмитрієнко підготували гіпотетичні комп'ютерні реконструкції цілої тонкої теракотової плитки та двох поширених прийомів покриття підлог палацу такими плитками. Їх могли укласти прямими поздовжніми чи концентричними рядами та методом «у ялинку», як і цегляні кладки того часу (тип мощення 6 і 6а).

Серед археологічних знахідок на Мазепиній господі 2009 р. С. Дмитрієнко виявив незвичайну малу тонку неполив'яну плитку підлоги. Вона має форму близьку до трикутника, ввігнутого з усіх боків. Два її кутові завершення відламані, а уціліла центральна частина має розміри 15 х 13.5 х 1.5-2 см. С. Дмитрієнко технікою комп'ютерного фотоколажу відтворив цілу теракотову підтрикутну плитку та конструкцію підлоги палацу з таких фігурних плиток. За його задумом, вони оточували ще не знайдені здогадні великі круглі теракотові чи ґлязуровані плитки і заповнювали проміжки між ними (тип мощення 7).

Дослідження плиток від підлог палацу Гончарівки, знайдених у 2009-14 рр., дозволяє виділити дев'ять типів таких керамічних деталей, різних за формами, ґабаритами та кольором поливи. Як згадувалось, у реконструйованих двох комбінованих варіянтах покриття підлог палацу гіпотетично використали проміжні малі квадратні (тип 4) та великі круглі плитки (тип 7), котрі ще не виявили археологи. Тож, разом усіх відомих натепер типів плиток підлог резиденції Мазепи у Батурині є 11. Сподіваємось, що в процесі її подальших розкопок будуть знайдені два намічені та нові типи плиток.

Врахуємо, що у трьох відтворених типах мощення підлог палацу (1, 4, 7) сполучили два-три типи плиток. Таким чином, за дослідами знайдених на сьогодні плиток, у цій споруді застосували щонайменше сім типів мощення підлог. З додатком двох реконструйованих варіяцій кладок підлог (підтипи 5а і 6а) загальна кількість типів мощення підлог у палаці була дев'ять. Таких похідних варіянтів/підтипів від встановлених семи дизайнів підлог Мазепиної вілли могло бути більше. Але їх повне число неможливо обґрунтовано визначити на підставі лише відомих натепер плиток підлог. У цій праці надруковано дев'ять найбільш вірогідних і обґрунтованих комп'ютерних реконструкцій типів та підтипів мощень підлог палацу Гончарівки ґлязурованими й теракотовими плитками.

Висновки про 7-9 типів покриття підлог у резиденції Мазепи в Батурині дозволяють вважати, що її наземна житлова частина мала не менше число кімнат, заль, сіней, комор, коридорів та інших приміщень. Як правило, у кожному мостили підлогу одного типу.

На думку В. Мезенцева, на трьох поверхах з мансардою палацу знаходилось значно більше приміщень, ніж відомих на сьогодні біля десяти типів мощення його підлог. Ці та ще не відкриті конструкції підлог цілком могли дублювати чи варіювати в кількох світлицях, опочивальнях, вестибюлях тощо у будь-якій кількості. Не виключено, що в деяких господарських та побутових приміщеннях були цегляні й дерев'яні підлоги, які згоріли у 1708 р. Так, числа усіх приміщень палацу Гончарівки неможливо встановити зараз на підставі аналізи ще неповних археологічних даних про типи плиток підлог цієї споруди.

З підрахунків дизайнів підлог, складених з керамічних плиток, та приміщень наземної частини палацу вилучено п'ять нежитлових холодних камер, коридор і сходи у прибудові в підвалі. Як вказувалось вище, там, правдоподібно, влаштували цегляні підлоги.

Висновки про використання 7-9 типів мощення підлог та не меншої кількості приміщень у наземній частині палацу Мазепи на Гончарівці підсилюють версію В. Мезенцева про його багатоярусність, західньобароккову архітектуру й відмінність від одноповерхових кам'яниць, типових жител козацької старшини, споруджених і оздоблених за народньою традицією. Він гадає, що товстими й тонкими плитками замостили саме різні поверхи наземної частини палацу. Застосування великої кількості типів товстих і тонких ґлязурованих різнобарвних і теракотових плиток та варіянтів мощення підлог гончарівського палацу було зумовлено різницею конструкцій і матеріялів перекрить, функцій, значення й багатства декору його приміщень та їх численністю.

В. Мезенцев припускає, що у нежитловому підвалі цієї споруди, перекритому склепіннями й замощеному, напевно, цеглою, розмістили військову/державну і приватну гетьманську скар-

Фраґмент ґравюри Івана Щирського «Іоан Дамаскин» київського друку 1699 р., де зображено шахову підлогу, аналогічну типу мощення 5 Мазепиної резиденції у Батурині.

2-5а). Мазепа та його дружина могли самі замовити набори й кольори емалі цих плиток та фасони мощення і орнаментації підлог.

Дешевші керамічні плитки без ґлязурі (типи мощення 6, 6а, 7) використали для опорядження підлог, радше, менш важливих і скромніше оформлених службових установ, кімнат для

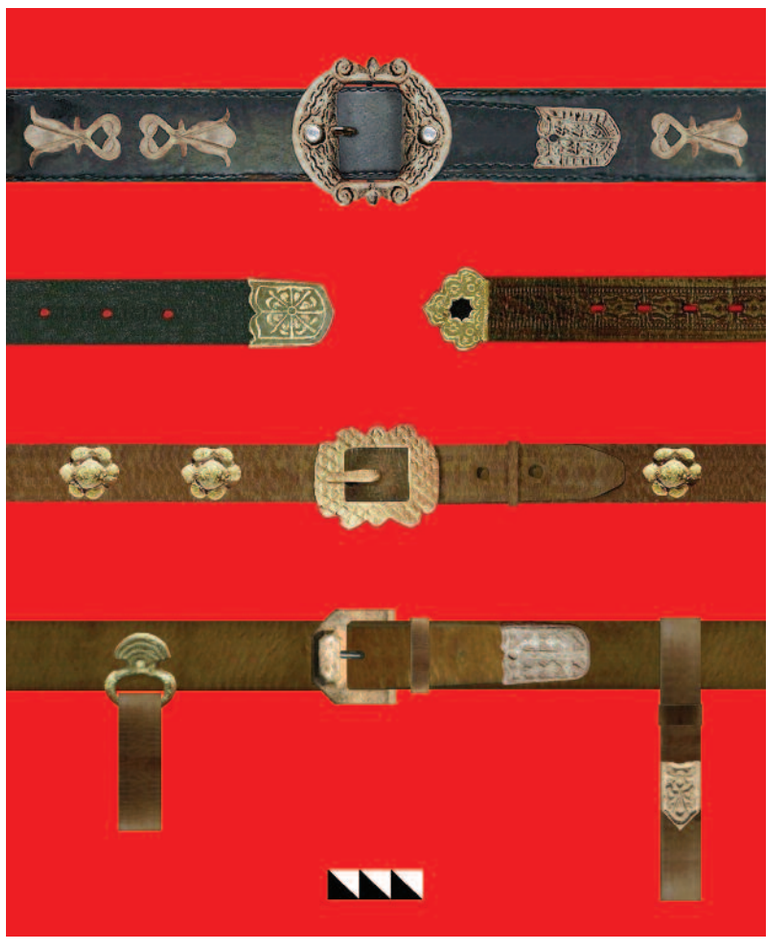

Оздоблені шкіряні ремені козацьких старшин Мазепиного двору в Батурині за матеріялами розкопок службової споруди 2011-14 рр. Гіпотетичні комп'ютерні реконструкції (фотоколажі) В. Мезенцева та С. Дмитрієнка, 2014 р.

бниці. Можливо, підлогу першого, наземного, поверху основного об'єму палацу склали з товстих видовжених шестикутних та квадратних плиток, вкритих зеленою поливою (тип мощення 1). Таке важче мощення там підтримували цегляні склепіння льоху. На першому поверсі могла знаходитись парадна заля для прийнять, нарад та бенкетів.

Правдоподібно, удвічі легші тонкі плитки призначались для підлог другого й третього ярусів та мансарди, які, вірогідно, мали балочні перекриття, легші за склепіння. На горішніх поверхах, здогадно, містились опочивальні, приймальні й вітальні Мазепи та його дружини Ганни (†1702 р.), кабінет гетьмана, генеральна військова і особиста канцелярія, бібліотека й державний архів. Мабуть, у багато прикрашених гетьманських покоях та військових і державних установах палацу підлоги склали з ошатних тонких плиток зеленої й блакитної ґлязурі та комбінованих плиток з полив'яною зеленою і теракотовою поверхнею (типи мощення

гостей та челяді тощо. Простішим з них було покриття теракотовими тонкими прямокутними плитками, схоже на ординарну цегляну кладку (тип підлог 6, 6а). Цегляні й дощані підлоги також могли настелити у поварні, коморах, коридорах та прибудові з дерев'яними сходами на верхні поверхи палацу.

Керамічні ґлязуровані й теракотові плитки широко вживались для влаштування підлог у замках, палатах, церквах і монастирях України Нового часу. Наприклад, у замку князів Острозьких XVI-XVIII ст. в м. Острозі Рівненської области використали ту саму комбінацію підлоги з товстих видовжених шестикутних та квадратних полив'яних плиток, що реконструйована як достовірний тип мощення підлоги 1 у палаці Гончарівки. Подібну конструкцію підлог кінця XVII ст. виявлено у Троїцькому соборі 1675 р. Густинського монастиря під м. Прилуками та в настоятельському корпусі XVI ст. Спасо-Преображенського монасти-

☛ Розкопки...*стор. 9*

Ями для зберігання збіжжя XVII – початку XVIII ст., розкопані на схід від цвинтаря Троїцького собору в колишній батуринській фортеці 2013 р. Фото Ю. Ситого.

Розкопки залишків зерносховища (до 1708 р.) коло Воскресінської церкви 1803 р. на фортеці у 2003 р. Світлина В. Мезенцева.

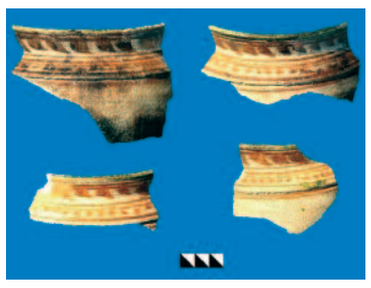

Вінця керамічного столового посуду та реставрований глечик XVII-XVIII ст., розписані вохристою фарбою. Розкопки зернових ям коло цвинтаря Троїцького собору 2013 р.

Розкопки гетьманського Батурина 2013-2014 рр. Палаци Івана Мазепи та Кирила Розумовського

➥ Закінчення з стор. 8

ря у Новгороді-Сіверському на Чернігівщині.

На іконі Благовіщення кінця XVI ст. з Івано-Франківщини намальована аналогічна підлога, складена з червоно-брунатних квадратних плиток, оточених витягнутими шестикутними плитками. В зображенні підлоги і архітектури там відчувається вплив західньої іконографії чи ґравюри.

У митрополичій палаті 1735 р. в Києві первісна підлога була з керамічних квадратових плит без ґлязурі. Плитки підлог такої та прямокутної форми найчастіше зустрічаємо на зображеннях інтер'єрів світських і сакральних споруд в українських бароккових ґравюрах та іконах. Нагадаємо, що підлоги палацу Гончарівки, набрані з тонких квадратних полив'яних плиток, реконструйовані як типи мощення 2 і 3.

В центральній вівтарній апсиді Софійського собору 1037 р. у Києві частково збереглась підлога Мазепиної доби. Вона складається з тонких (1.5-2 см завтовшки) плиток двох типів: круглих діяметром 21-22 см, вкритих ґлязурою білого, жовтого, синього і бірюзового кольорів, та менших підтрикутних плиток з півколовими вирізами, прикрашених зеленою поливою. Фігурні плитки заповнюють проміжки між круглими плитками. Цю комбінацію плиток підлоги рубежу XVII-XVIII ст. у Софійському соборі можна порівняти до відтвореного типу мощення підлоги 7 одночасного палацу в Батурині.

Проте у більшості церков Києва та Лівобережної України, де збереглись підлоги кінця XVII – першої половини XVIII ст., формати керамічних плиток та колір поливи є відмінні від таких матеріялів гетьманської резиденції. На ранньомодерних українських іконах також бачимо багато малюнків будівель з підлогами, складеними з плиток інших форм та орнаментації.

Блакитний колір емалі тонких квадратних плиток підлоги палацу Гончарівки (тип мощення 2) був дуже рідкісним. За винятком бірюзової ґлязурі круглих плиток підлоги Софійського собору Мазепиного часу, в інших спорудах Гетьманщини підлог цього кольору поливи не зустрічаємо. Там невідомо також восьмикутних (октагон) плиток та наборів з них підлог, подібних до реконструйованого типу мощення 4 батуринського палацу. У пам'ятках архітектури козацької держави не знаходимо й плиток напівполив'яних-напівтеракотових та складених з них шахових і лінійно-концентричних орнаментів підлог на кшталт відтвореного типу мощення 5 і 5а Мазепиної оселі.

Однак шаховий візерунок підлог бачимо на зображеннях цивільних і культових будівель у багатьох українських бароккових ґравюрах та іконах. На іконі Стрітення першої половини XVIII ст. з Київщини намальовано храм з підлогою, викладеною октагональними плитками з меншими квадратними вставками між ними.

Проведене дослідження типів мощення підлог головної резиденції Мазепи у Батурині, спроби їх реконструкції та порівняльна аналіза дозволили В. Мезенцеву зробити наступні висновки. Плитки та способи укладання ними підлог, як і інші ґлязуровані й теракотові оздоби цього палацу, належать до провідної школи архітектурної й художньої кераміки Києва кінця XVII ст. Серед відомих будівель ранньомодерної України гетьманський палац Гончарівки вирізняється найбільшою кількістю, різноманітністю і своєрідністю виділених там типів керамічних плиток та відтворених варіянтів мощення підлог. Це підкріплює версію про його порівняно великі для того часу ґабарити, багатокамерність, багатоповерховість та виняткову пишність оформлення. Він був найбільшою і найдорожчою світською спорудою Мазепи, визначним твором палацової архітектури й керамічного декоративного мистецтва козацької держави.

Минулого літа наша експедиція завершила розкопки залишків великої прямокутної службової споруди чи куреня (19 х 5 м) початку XVIII ст. гетьманського двору на Гончарівці. Знайдені в ході розкопок 2011-14 рр. численні артефакти дозволяють припустити, що в такому неординарному просторому приміщенні збирались козацькі старшини, гетьманські ґвардійці (сердюки), адьютанти, покоєві, військові писарі чи канцеляристи, які служили у покоях Мазепи і державних установах при його палаці. Минулого літа серед залишків службової споруди знайшли срібні та мідяні польські й російські монети, бронзові ґудзики, пряжку та чотири фігурні накладки поясів з рельєфними рослинними мотивами і ґравіруванням, мушкетні й пістольні кулі, керамічні козацькі люльки місцевого виробництва, фраґменти імпортних голляндських порцелянових чубуків й мундштуків та німецького полив'яного столового посуду XVII-XVIII ст.

На основі знахідок 16 бронзових поясних пряжок і бляшок у 2011-14 рр. В. Мезенцев та С. Дмитрієнко підготували гіпотетичні комп'ютерні реконструкції п'яти орнаментованих шкіряних ременів, які тут надруковані. Можна припускати, що їх виготовили ремісники Батурина чи інших виробничих центрів Гетьманщини.

Шкіряний пояс був невід'ємним атрибутом спорядження козака. До нього причіплялись шабля, ніж, порохівниця, гаманець та інші особисті речі й озброєння, які козак носив у поході.

На полі Берестецької битви війська гетьмана Богдана Хмельницького (1648-57 рр.) з поляками у 1651 р. масово знайшли прості залізні звичайно недекоровані пряжки від ременів рядових козаків. У торфовому ґрунті там збереглись козацькі шкіряні пояси, деякі з відтиснутими візерунками та вишивками. Але на цьому полі бою не виявили поясних металевих накладок.

Їх знахідки у значній кількості в ході розкопок службової споруди на Гончарівці вважаються унікальними. Дорогі ремені з бронзовими оздобленими пряжками, наконечниками й фігурними накладками, очевидно, належали заможним козацьким старшинам гетьманського двору. Є гадка, що вони були особистими охоронцями Мазепи. Реконструкції таких поясів допомагають відтворити ще маловідомий обладунок надвірних гетьманських офіцерів.

Під час розкопок Мазепиної садиби на Гончарівці у 1995-2014 рр. знайшли шість цілих та 33 фраґменти керамічних козацьких люльок XVII-XVIII ст., значно більше, ніж в інших частинах Батурина. В основному вони виявлені на місці вищеописаної службової споруди у 2011-14 рр. Серед знахідок є чотири чубуки і один фраґмент імпортних голляндських порцелянових люльок.

Багато полив'яних і теракотових чубуків формовано з відносно рідкісної жаростійкої білої глини. Їх частину могли виготовити батуринські гончарі, а деякі, мабуть, привезли з Києва чи інших осередків керамічного ремесла Гетьманщини, або Османської імперії. Ю. Ситий твердить, що знайдені на Гончарівці дві сіроглиняні люльки східнього типу теж є турецькими виробами.

У гетьманську добу дорогі білоглиняні та особливо популярні тоді голляндські порцелянові люльки вживала переважно козацька еліта. Велика кількість таких знахідок у службовій споруді є ще одною вказівкою на непересічний військовий і соціяльний ранґ її насельників. Так, розкопки цього приміщення дали цінну інформацію про озброєння, спорядження, споживання місцевих та імпортованих виробів, заможність, культуру, побут і звичаї старшинської верхівки з почту/оточення Мазепи.

Відзначення річниці загибелі Мазепиної столиці у цитаделі Батурина 13 листопада 2014 р. Світлини цього заходу Володимира Кіяшка.

2014 р. археологи під керівництвом Ю. Ситого знайшли місце розташування розібраної Введенської церкви поруч з подвір'ям генерального судді Василя Кочубея на західній околиці Батурина. Він спорудив її з дубових брусів наприкінці XVII ст. і його нащадки продовжували опікуватись цим храмом.

Введенська церква пережила погром Батурина 1708 р., як і сусідня цегляна палата Кочубея (приватизований ним будинок генерального суду з в'язницею кінця XVII ст.), що з перебудовами дійшла до нас. Вірогідно, на той час царські власті реабілітували Кочубея і не зруйнували його садиби з храмом. 1707 р. генеральний суддя доносив їм про нельояльність Мазепи, але донощикові не повірили, ув'язнили його, піддали тортурам і стратили 25 липня 1708 р.

За наказом Розумовського, 1778 р. Введенську церкву розібрали, перенесли й встановили у с. Матіївці, що поблизу Батурина. 1933 р. комуністичні активісти знесли цю пам'ятку української бароккової архітектури.

Царські слідчі, які допитували ув'язненого Кочубея про його багате майно, дізнались, що він пожертвував 1,000 золотих червінців на спорудження мурованої трапезної у дівочому Новомлинському монастирі Батурина. За прикладом Мазепи, незрівняного патрона православної церкви, урядовці й полковники, в міру спроможности, зводили храми і монастирі. Для порівняння, у Батурині гетьман фундував дві цегляні та три дерев'яні церкви, а в цілому побудував і відреставрував за свій рахунок понад 43 православні церкви в Україні та за її межами.

Урочисте виконання Державного Гимну України перед пам'ятником жертвам Батуринської трагедії, встановленим у цитаделі 2004 р. Скульптор Анатолій Гайдамака.

У 2013-14 рр. на терені колишньої фортеці Батурина, на схід від цвинтаря собору Живоначальної Трійці (біля 1692 р.), який зруйнували нападники 1708 р., археологи розкопали рештки великого зерносховища XVII – початку XVIII ст. Там відкрили 16 глибоких ям, пристосованих для зберігання збіжжя, що були перекриті дерев'яним навісом, та залишки дерев'яної споруди для сушіння снопів і переробки зернових.

В 2003-04 рр. коло Воскресінської церкви 1803 р. на фортеці наша експедиція розкопала субструкції подібного комплексу з 19 глибокими зерновими ямами, площею понад 100 м^2, який, напевно, належав гетьманові. Ці великі хлібні запаси пограбувало й спалило московське військо у 1708 р. Їх міг приготувати Мазепа, коли таємно створив у своїй столиці воєнну базу для повстання і підтримки виснаженої союзної шведської армії.

Археологічні досліди садиб міщан Батурина, як правило, виявляють на кожній по кілька ям для зберігання збіжжя. На думку Ю. Ситого, численність відкритих сховищ зерна говорить про важливу ролю хліборобства у господарстві гетьманської столиці та добробут населення до її розгрому.

У XVII-XVIII ст. Батурин був одним з найбільших осередків річкового млинарства в Україні. По берегах Сейму стояла сила водяних млинів, які спалило військо Меншикова разом з містом, навколишніми селами й монастирями. Назва батуринського Новомлинського монастиря XVII-XVIII ст., що знаходився на березі тої річки, вказує на розташування там млинів.

Минулого літа на місці згорілого гетьманського хлібного складу коло собору св. Трійці експедиція розкопала рештки дерев'яної господарської споруди XVIII-XIX ст. Ймовірно, за Розумовського ця дільниця спустошеної фортеці почала знову заселятись і забудовуватись.

До 1708 р. поруч зерносховища водночас існували оселі заможних міщан. З них походять знайдені у процесі розкопок зернових ям в 2013-14 рр. срібні польські монети, залізний і кістяний ґудзики, дві гральні фішки, виточені з черепків, фраґменти пічних кахлів, керамічного й скляного посуду, цілі полив'яний і теракотовий чубуки козацьких люльок, уламки залізних побутових та ремісничих знарядь місцевої продукції XVII-XVIII ст.

2014 р. там знайшли шість фраґментів ошатних тарілок того часу, зроблених з непрозорого молочного скла. Вони прикрашені різнобарвним рослинним візерунком. У 2012-13 рр. багато уламків схожих тарілок з розписом синьою фарбою виявили серед решток службової споруди на Гончарівці. Правдоподібно, це були імітації коштовного китайського порцелянового посуду, виготовлені з розмальованого молочно-білого скла і привезені до гетьманської столиці з Оттоманської Порти. Археологічні знахідки імпортованих товарів у Батурині показують його широкі комерційні контакти з Північною, Центральною і Східньою Европою та Ісламським Сходом до 1708 р.

Під час багаторічних розкопок та земляних робіт в усіх частинах міста та на околицях були знайдені численні поховані й непоховані жертви московської навали. Головний дослідник некрополів старого Батурина Ю. Ситий виявив такі захоронення на усіх його цвинтарях XVII-XVIII ст.

У 2013 р. наша експедиція розкопала вісім могил міщан цього часу на кладовищі Троїцького собору. За Ю. Ситим, останки чоловіка з пробитим черепом (поховання № 4) можна віднести до загиблих від того нападу. Минулого літа там ексгумували 10 захоронень XVII-XVIII ст. Вказаний дослідник гадає, що кістяки двох дорослих (поховання № 1, 14) та дитини (поховання № 13) належать до жертв цієї трагедії. У засипці їхніх могильних ям зустрічається вугіль від пожежі 1708 р.

В ході обстеження траншеї водогону на території фортеці археологи відкрили залишки 17 рядових дерев'яних жител і господарських споруд XVII – початку XVIII ст., які спалило царське військо. В порожній зерновій ямі виявили кістяк підлітка, котрий явно загинув під час погрому Батурина. У котловані згорілої хати (споруда № 3) знайшли кістки ніг забитого мешканця. Торішні археологічні розвідки В. Скорохода на батуринському Подолі відкрили у заплаві Сейму рештки дерев'яних споруд, спалених у 1708 р.

Розкопки у Батурині 2013-14 рр. здобули важливі дані для льокалізації гетьманської садиби 1751-53 рр. і Введенської церкви, дослідження й реконструкції архітектури та оформлення палаців Мазепи і Розумовського, а також спорядження козацьких старшин столиці Гетьманщини. Останні історико-археологічні студії вказують на динамічний розвиток землеробства, млинарства, ремесла, декоративного мистецтва та міжнародньої торгівлі міста до 1708 р. Кожного року наша експедиція виявляє нові археологічні свідчення про його нищівне розорення.

Чотири відео-інтерв'ю В. Мезенцева з редакторами інтернетного журнала «Музеї України» (Київ) про підсумки розкопок у Батурині 2010-13 рр. та його ілюстрована презентація на українсько-канадській телепрограмі «Контакт» (Торонто) про відзначення 300-річчя Батуринської трагедії у 2008 р. оприлюднено на YouTube. Див. лінки:

www.youtube.com/watch?v=K9xfJX2ogeY
www.youtube.com/watch?v=VNdjpCpVOLc
www.youtube.com/watch?v=kyV_40HU3Sc
www.youtube.com/watch?v=odhNdkIb2wY&feature=c4-overview&list=UU_5I-7Yh_EmnU1rrRtkWO8w
www.youtube.com/watch?v=ixvK8g6JEK4
www.youtube.com/watch?v=RSUsAHU8XRg

* * *

Археологи й студенти-історики Чернігівського і Глухівського університетів та Національного університету «Києво-Могилянська академія» готуються продовжити розкопки в Батурині у серпні. Однак обтяжена воєнними витратами українська держава не може надалі фінансувати цей науковий проєкт.

Археологи звертаються до українських організацій, фундацій, компаній, громад і добродіїв у Канаді та Сполучених Штатах з проханням надалі підтримувати археологічні, історичні та архітектурно-мистецькі студії Мазепиної столиці й публікацію їхніх результатів. Канадських громадян ласкаво просимо надіслати Ваші чеки з пожертвами на адресу: **Orest Steciw, M.A., President, Ucrainica Research Institute, 9 Plastics Ave., Toronto, ON, Canada M8Z 4B6.** Просимо виписати Ваші чеки на: **Ucrainica Research Institute (memo: Baturyn Project).**

Мешканцям США радимо надіслати пожертви на адресу: **Prof. Martin Dimnik, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 59 Queen's Park Cr. E., Toronto, ON, Canada M5S 2C4.** Будь ласка, випишіть Ваші чеки на: **Pontifical Institute of Mediaeval Studies (memo: Baturyn Project)**. Ці наукові інститути надішлють канадським і американським громадянам відповідні офіційні посвідки для звільнення внесків від оподаткування. Усім установам і жертводавцям буде висловлено подяку в публікаціях та публічних лекціях, пов'язаних з проєктом.

Додаткову інформацію про Батуринський проєкт у Північній Америці можна отримати від його канадського координатора д-р Володимира Мезенцева за телефоном (416) 766-1408 чи email: v.mezentsev@ utoronto.ca. В Україні за довідками просимо звертатись до наукового керівника Батуринської археологічної експедиції при Чернігівському університеті Юрія Ситого за телефоном (46-2) 774-296 чи email: yurisyty i@gmail.com.

Науковці щиро дякують українцям Канади та США за щедру підтримку історико-археологічних досліджень столиці козацької України у попередні роки. Віримо, що з Вашою допомогою цей проєкт буде збережено за теперішніх нелегких часів.

Проф. Зенон Когут (КІУС)
Д-р Володимир Мезенцев (КІУС)
Юрій Ситий (ЧНПУ)
Д-р Вячеслав Скороход (ЧНПУ)